

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра спеціальної та інклюзивної освіти

Дипломна робота
магістра

з теми: **«Розвиток комунікативних вмінь у
молодших школярів із затримкою психічного
розвитку у системі корекційної роботи»**

Виконала: студентка 2 курсу
групи КогО1-М20z
спеціальності
016 Спеціальна освіта
Черневич Дарина Олегівна

Керівник:
Сербалюк Ю.В., кандидат
історичних наук, доцент кафедри
соціальної педагогіки і соціальної
роботи

Кам'янець-Подільський - 2021 року

ЗМІСТ

	Ст.
ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНИХ ВМІНЬ У ДІТЕЙ ІЗ ЗПР	6
1.1. Поняття комунікативної сфери та особливості її розвитку у дітей молодшого шкільного віку.....	6
1.2. Вікові особливості розвитку комунікативних вмінь дітей молодшого шкільного віку із ЗПР.....	19
РОЗДІЛ 2. ДІАГНОСТИКА РІВНЯ СФОРМОВАНOSTІ КОМУНІКАТИВНИХ ВМІНЬ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ІЗ ЗПР	32
2.1. Методи та організація дослідження	32
2.2. Аналіз результатів дослідження рівня сформованості комунікативних вмінь у молодших школярів із ЗПР.....	38
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНИХ ВМІНЬ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ У СИСТЕМІ КОРЕКЦІЙНОЇ РОБОТИ	48
3.1. Умови формування комунікативних вмінь у школярів із ЗПР.....	48
3.2. Програма розвитку комунікативних вмінь у дітей молодшого шкільного віку із ЗПР.....	55
ВИСНОВКИ	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	72

ВСТУП

Актуальність проблеми. У Державній національній програмі «Освіта» (Україна XXI століття), законі України «Про освіту», «Національній доктрині розвитку освіти» та інших документах засвідчується актуальність розробки питань удосконалення організації й змісту питань інклюзивної освіти, надання своєчасної комплексної допомоги дітям з різними психофізичними порушеннями, в тому числі й затримкою психічного розвитку. Система навчання дітей із затримкою психічного розвитку вимагає удосконалення та більш глибокого вивчення. Від організації процесу підготовки дитини до навчання, змісту і його методичного наповнення, використання особистісно-орієнтованого підходу в корекційній роботі залежить не лише якісне шкільне навчання, а й формування самої особистості учня.

Підвищені вимоги до навчання дітей із затримкою психічного розвитку спонукають по-новому організувати систему корекційної роботи. Одним з основних завдань якої є розвиток комунікативних вмінь цієї категорії дітей. Сьогодні ми живемо у суспільстві, яке зумовило підхід до визначення особистості, як до активного його учасника. В наслідок чого, особливої актуальності набуває проблема пов'язана з розвитком комунікативної активності, зокрема молодших школярів із ЗПР.

Проблема вдосконалення мовлення має надзвичайно важливе значення в корекційному навчанні дітей із ЗПР. Такі учені як В. Лубовський, М. Певзнер, О. Слепович та ще багато інших вважають, що розвиток мовлення тісно пов'язаний з формуванням найважливіших психічних функцій дитини. Оскільки через мовлення у дитини розвивається логіка мислення, дитина вчиться усвідомлювати сприйняте, потім висловлювати його логічно та чітко. Також розвиток мовлення багато в чому визначає успішність процесів когнітивного та емоційного розвитку дитини. Особливості мовленнєвого розвитку дітей із ЗПР вивчалися Н. Боряковою, А. Колупасовою, І. Марченко, О. Слепович, Р. Трігер, С. Шевченко, Л. Яссман та ін. Значну увагу проблемі

комунікації дітей із ЗПР у своїх наукових доробках приділяють психологи та педагоги (І. Мартиненко, І. Марченко, Г. Найдьонова, І. Омельченко, Н. Пахомова, М. Прищак, Л. Савчук, Н. Савінова, Л. Трофименко Л. Федорович та інші).

Частіше за все учені характеризують комунікативно-мовленнєвий розвиток дітей із затримкою психічного розвитку такими якостями: відставання в оволодінні мовленням; бідність лексичного запасу; недостатня сформованість граматичної будови; низький рівень орієнтування у звуковій структурі мовлення та будові слова тощо. Всі ці порушення мовлення є наслідком недостатньо сформованої пізнавальної діяльності та незрілістю емоційно-вольової сфери. Діти із ЗПР потребують розвитку комунікативних вмінь, оскільки у молодшому шкільному віці одним із основних напрямів формування особистості дитини є залучення до активної мовленнєвої діяльності. Тому актуальність даної проблеми і зумовили вибір теми дипломної роботи: «Розвиток комунікативних вмінь у молодших школярів із затримкою психічного розвитку у системі корекційної роботи».

Мета дослідження: визначити умови формування комунікативних вмінь у дітей молодшого шкільного віку із ЗПР у системі корекційної роботи.

Завдання дослідження:

1. Провести теоретичний аналіз наукової з проблеми дослідження.
2. Визначити критерії та рівні сформованості комунікативних вмінь у дітей молодшого шкільного віку із ЗПР. Виявити відмінності в характеристиках комунікативних вмінь за статтю.
3. Описати умови формування комунікативних вмінь у молодших школярів із ЗПР.
4. Розробити програму розвитку корекційних вмінь у дітей молодшого шкільного віку із ЗПР.

Об'єкт дослідження: процес розвитку комунікативних вмінь в осіб із затримкою психічного розвитку.

Предмет дослідження: розвиток комунікативних умінь в учнів молодших класів із затримкою психічного розвитку у системі корекційної роботи.

Методи дослідження: теоретичні – аналіз, порівняння і узагальнення матеріалів досліджень з проблеми дослідження; емпіричні – спостереження, бесіда, анкетування; статистичні – математична обробка експериментальних даних.

Місце проведення дослідження: Великокучурівський ЗЗСО І-ІІІ ст. ім. В. Бузенка Сторожинецького району, Чернівецької області. У дослідженні взяли участь 8 дітей молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку.

Практичне значення роботи полягає у можливості її використання у роботі корекційних педагогів, психологів у роботі з дітьми із затримкою психічного розвитку.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження апробовані на звітних наукових конференціях студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у 2021 р.; за результатами роботи опублікована стаття (Черневич Д. Розвиток комунікативних вмінь у молодших школярів із затримкою психічного розвитку у системі корекційної роботи. *Збірник наукових праць студентів та магістрантів факультету корекційної та соціальної педагогіки і психології* / за ред. Н.С. Гаврилової. Вип. 14. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В. 2021. С. 222-226.).

Структура роботи: вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел. Робота містить 8 таблиць.

ВИСНОВКИ

Комунікативні вміння – це усвідомлені комунікативні дії особистості і здатність правильно формувати свою поведінку, керувати нею відповідно до завдань і цілей спілкування. Комунікативні вміння – це уміння, які забезпечують розвиток власне мовленнєвих умінь: орієнтацію в умовах, змісті висловлювання, формі його викладу; групування зібраного матеріалу, визначення послідовності частин тексту, виділення слів, важливих для висловлювань; удосконалення власного тексту. Високий рівень володіння комунікативними уміннями забезпечує ефективність комунікації з іншими людьми у найрізноманітніших видах діяльності. Формування комунікативних умінь важливо розпочинати в молодшому шкільному віці, оскільки комунікативна діяльність для дітей цього віку є однією з основних. Відсутність цілеспрямованого формування комунікативних умінь у початковій школі негативно впливає на розкриття внутрішнього потенціалу дитини і самореалізацію її в навчанні, серед однолітків, у соціумі.

Виділяються якісні характеристики спілкування дітей молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку, пов'язані із загальними особливостями їх розвитку, такі як: бідність знань, ігровий характер інтересів, несформованість контекстної мови і саморегуляції. До шкільного віку в учнів недостатньо розвинені комунікативні уміння, їм не вистачає знань в сфері міжособистісних взаємин, недостатньо сформовані уявлення про індивідуальні особливості людей, не розвинена довільна регуляція емоційних реакцій. У дітей із затримкою психічного розвитку уповільнений рівень освіти і закріплення мовних форм, виражена відсутність самостійності в мовній творчості.

За результатами проведеного експериментального дослідження встановлено, що лише 27,5% досліджуваним із ЗПР молодшого шкільного віку притаманний високий рівень розвитку комунікативних умінь. Це проявляється в наступному: учень перш ніж приступити до діяльності,

домовляється про майбутні дії; здійснює взаємний контроль за ходом виконання завдання і в разі відступу від початкового задуму вносить корективи, намагається виправити помилки; проявляє інтерес до результатів діяльності, порівнює і оцінює їх в плані схожості, зазначає наявні недоліки; раціонально використовує засоби діяльності; впродовж всієї діяльності проявляє мовленнєву активність, підбирає адекватні слова і конструкції, відповідно комунікативної ситуації правильно підбирає синтаксичні схеми і лексику для створення висловлювання, використовує інтонацію, відповідну змістом висловлювання (прохання, переконання, питання), здійснює мовленнєву комунікацію в формі діалогу. Низьким рівень розвитку комунікативних умінь у дітей із ЗПР молодшого шкільного виявлено у 40,0%. Це проявляється в наступному: учень перш ніж приступити до діяльності, не намагається домовитися про майбутні дії; взаємний контроль у процесі виконання завдання не здійснюється; інтерес до результату діяльності не проявляє, не намагається порівняти результати діяльності в плані схожості; нераціонально використовує засоби діяльності; протягом усієї діяльності практично не проявляє мовленнєвої активності, діє автономно, не вступаючи в контакт з іншими дітьми.

Молодший шкільний вік є сприятливим періодом для формування комунікативної компетентності. Високий ступінь націленості дітей на навчальну діяльність дає вчителю можливість використовувати урок для застосування практики комунікативної взаємодії в інклюзивну класі. У дітей із затримкою психічного розвитку без безпосередньої допомоги дорослого комунікативна сфера розвивається із значним відставанням. Тому пошук ефективних умов розвитку комунікативних умінь та навичок дітей з особливими освітніми потребами є одним із пріоритетних напрямків спеціальної педагогіки.

Загальними умовами успішності в психологічній корекції дітей із затримкою психічного розвитку є: створення спеціального розвивального середовища: добір устаткування та іграшок, які б мали корекційно-

розвивальну спрямованість; формування колективу компетентних у питаннях психологічної корекції та виховання педагогів; збирання методичних матеріалів для корекційної роботи; розробка нормативних документів щодо організації життя, діяльності, виховання та навчання дітей із ЗПР; обладнання спортивних майданчиків та спортивних зал (або басейнів) для занять з корекції ЗПР методами фізичної культури.

У якості психокорекційного заходу була розроблена програма корекційних занять з розвитку комунікативних вмінь у дітей молодшого шкільного віку із ЗПР. Мета занять: підвищення комунікативної компетенції дітей, розвиток комунікативних вмінь. Завдання корекційних занять: розширення можливостей встановлення контакту у різноманітних ситуаціях спілкування; розвиток спостережливості; навчання навичкам ефективного слухання; вдосконалення навичків емпатії та рефлексії; розширення діапазону творчих здібностей; розвиток загальної психологічної культури

Комунікативна діяльність дітей із ЗПР має свої особливості, обумовлені не тільки порушенням інтелектуального та мовного розвитку, а й схильністю до дезадаптивних форм поведінки, що веде до шкільної дезадаптації, ускладнює процес міжособистісної взаємодії, підштовхує дітей до афективних проявів у комунікаціях, порушує їх соціальну адаптацію. Питання профілактики шкільної дезадаптації обумовленої низьким рівнем розвитку комунікативних умінь і буде предметом нашого подальшого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреева Г.М. Социальная психология. М. : «Аспект прогресс», 2001. 290 с.
2. Блинова Л. Н. Уроки общения в начальной школе. Диагностика и коррекция в образовании детей с задержкой психического развития. Москва, 2002. С. 117–124.
3. Бодалев А.А. Личность и общение: Избранные психол. труды. 2. изд., перераб. М.: Международная педагогическая академия, 1995. 328 с.
4. Бодалев А.А. Психология общения: Избранные психол. тр.: Учеб.-метод. пособие / РАО. Московский психолого-социальный ин-т. 3. изд., перераб. и доп. М.: Издательство МПСИ, Воронеж: НПО «МОДЭК», 2002. 320 с.
5. Боденко Б.Н. Коммуникативная успешность младших школьников. М. : ИКТ, 2015. 366 с.
6. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь-справочник по психодиагностике. СПб.: Питер, 2001. 528 с.
7. Вашека Т.В., Гічан І.С. Психологія спілкування: навч.-метод. комплекс. К.: Книжкове видавництво Національного авіаційного ун-ту, 2006. 184 с.
8. Вашуленко М. С. Компетентнісний підхід до перевірки мовних і мовленнєвих знань молодших школярів. *Початкова школа*, 2009. №1. С. 16-20.
9. Вердербер Р., Вердербер К. Психология общения. СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. 320 с.
10. Вереїна Л.В., Баранова С.В. Практикум з психодіагностики: Навч. посібник. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2002. 184 с.
11. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчукта ін. К. : Просвіта, 2001. 416 с.

12. Войтко В. В. Психолого-педагогічний супровід дітей з затримкою психічного розвитку : [навчально-методичний посібник] Кропивницький : КЗ «КОШПО імені Василя Сухомлинського», 2017. 48 с.
13. Волков Б. С. Психология младшего школьника : учебное пособие. 3-е изд. испр. и доп. М. : Педагогическое общество России, 2002. 127 с.
14. Выготский Л.С. Вопросы детской психологии. СПб.: Союз, 1997. 224 с.
15. Діти із затримкою психічного розвитку та їх навчання [навчальний посібник для педагогів та шкільних психологів] / Т. Д. Ілляшенко, Н. А. Бастун, Т. В. Сак. К. : ІЗМН, 1997. 128 с.
16. Дмитриева Е.Е. Коммуникативное развитие детей с легкими формами психического недоразвития на ранних этапах онтогенеза: монография. Н.Новгород: НГПУ, 2004. 259 с.
17. Дмитриева Е.Е. Особенности формирования коммуникативной деятельности у шестилетних детей с ЗПР. *Шестилетние дети. Проблемы и исследования*. Н. Новгород : НГПУ, 1993. С. 73-82.
18. Дунець Л.М. Психологія спілкування. Хмельницький: ТУП, 2003. 142 с.
19. Жуков Ю. М., Петровская Л. А., Растянников П. В. Диагностика и развитие компетентности в общении. Москва, 1990. 28 с.
20. Защиринская О.В. *Психология детей с задержкой психического развития: Учебное пособие; Хрестоматия*. Изд. 2-е, испр. и доп. СПб.: Речь, 2007. 168 с.
21. Ілляшенко Т.Д., Бастун Н.М., Сак Т.В. Діти із затримкою психічного розвитку та їх навчання. К., 1997. 128 с.
22. Калмикова Л.О. Формування мовленнєвих умінь і навичок у дітей: психолінгвістичний та лінгвометодичний аспекти: Навч. посіб. для студ. ВНЗ. К.: НМЦВО, 2003. 300 с.
23. Клюев Е.В. Речевая коммуникация: Учебное пособие для университетов и институтов. М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2002. 320 с.

24. Крийнова Ж. Формування комунікативної компетентності молодших школярів на заняттях рідної мови. *Початкова школа*. 2003. №11. С. 24-26.
25. Корніяка О.М. Психологія комунікативної культури особистості школяра: Автореферат докт. дис. К. : Вид-во “Науковий світ”, 2007. 40 с.
26. Коробко С., Коробко О. Робота психолога з молодшими школярами. К.: Літера ЛТД, 2006. 416 с.
27. Леонтьев А.А. Психология общения. 2-е изд., испр. и доп. М. : Смысл, 1997. 365 с.
28. Липа В.О. Основы коррекционной педагогики. Учебное пособие. Донецк, 2001. 203 с.
29. Лисина М.И. Общение, личность и психика ребенка ; под ред. А.Г.Рузской; вступительная статья А.Г.Рузской. 2-е изд. М. : Московский психолого-социальный институт, Воронеж : НПО «МОДЭК», 2001. 384 с.
30. Лубовский В. И. Дети с задержкой психического развития. М. : Просвещение, 2003. 164 с.
31. Лубовский В.И. Общая психологическая характеристика младших школьников с задержкой психического развития. Обучение детей с задержкой психического развития. М.: Просвещение, 1981. С. 6 – 10.
32. Малецька І. В. Система вмінь у контексті мовнокомунікативної компетенції майбутніх філологів. *Актуальні проблеми психології*. Том. VI. : Психологія обдарованості : Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2015, Вип. 11. С. 174-181
33. Мамайчук И.И., Ильина М.Н. Помощь психолога ребенку с задержкой психического развития. СПб.: Речь, 2004. 352 с.
34. Методичні рекомендації до вивчення дітей із затримкою психічного розвитку / Укл. М.В. Рождественська; Пер. з рос. Е.Ф. Вашук. К.: ІСДОУ, 1995. 48 с.

35. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: Учеб. для студентов вузов. 7-е изд., стереотип. М. : Издательский центр «Академия», 2003. 456 с.
36. Немов Р. С. Психология. М. : Владос, 1995. 357 с.
37. Овчарова Р. В. Справочная книга социального педагога. М. : ТЦ «Сфера», 2001. 467 с.
38. Омельченко І. М. Програма з корекційно-розвиткової роботи «Розвиток мовлення» для 5-9 класів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей із затримкою психічного розвитку [Електронний ресурс]. К, 2016. 113 с. Режим доступу до ресурсу: <http://lib.iitta.gov.ua/706284/>
39. Омельченко І. М. Розвиток комунікативно-мовленнєвої компетентності підлітків із затримкою психічного розвитку. *Сучасні проблеми логопедії та реабілітації* : матеріали VIII Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції, 15 лютого 2019 р., м. Суми / Міністерство освіти і науки України, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, Навчально-науковий інститут фізичної культури, Кафедра логопедії, Управління освіти і науки Сумської міської ради ; [редкол.: А. А. Сбруєва, Г. Ю. Ніколаї, В. С. Бугрій та ін.]. Суми : [ФОП Цьома С. П.], 2019. С. 47–50.
40. Осипова А.А. Общая психокоррекция: Учебное пособие для студентов вузов. М.: ТЦ «Сфера», 2000. 512 с.
41. Пентиліук М. І., Маруніч І. І., Гайдаєнко І. В. Ділове спілкування та культура мовлення. Навч. посіб. К. : Центр учбової літератури, 2011. 224 с.
42. Переслени Л.И., Слободяник Н.П., Шушкова А.А. К проблеме отбора детей в коррекционно-развивающие классы и коррекции недостатков в психическом развитии младших школьников. *Дефектология*. 1998. №2. С. 10-17.
43. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. М.: Просвещение, 1994. 658 с.

44. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. Москва : Педагогика. Пресс, 1994. 528 с.
45. Полуэктова Н. М., Яковлева Н. В. Психодиагностика и формирование коммуникативных качеств личности. СПб. : Питер, 2012. 97 с.
46. Програма з корекційно-розвиткової роботи «Розвиток мовлення» для підготовчих, 1-4 класів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей із затримкою психічного розвитку / І.М. Омельченко, Л.О. Федорович. К, 2016. 187 с.
47. Психологічна діагностика особливостей когнітивного розвитку молодших школярів в умовах інформаційного суспільства : [монографія]. За ред. С. А. Гончаренко, Л. О. Кондратенко. Київ-Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. С. 45-48.
48. Психологічний словник / за ред. В. І. Войтка. Київ : Вища школа, 1982. С. 79-80.
49. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2000. 672 с.
50. Савчук Л.О. Спеціальний курс занять з емоційно-комунікативного розвитку для дітей шестирічного віку із затримкою психічного розвитку: навч.-метод. посіб. Рівне: Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, 2005. 40 с.
51. Савчук Л. Комунікативно-мовленнєвий розвиток дітей шестирічного віку із затримкою психічного розвитку. *Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі*: Наук.-метод. зб. / За ред. В.І.Бондаря, В.В.Засенка. К.: Наук. світ, 2004. Вип. 5. С.292-298.
52. Савчук Л.О. Корекційне навчання дітей із ЗПР в умовах загальноосвітньої школи. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*: Зб. наук. праць, / Відкритий Міжнародний Університет розвитку людини "УКРАЇНА", Інститут вищої освіти АПН

України, Інститут спеціальної педагогіки АПН України. К.: Університет Україна, 2004. №1 (3). С. 324-330.

53. Савчук Л.О. Спеціальний курс занять з емоційно-комунікативного розвитку для дітей шестирічного віку із затримкою психічного розвитку: навч.-метод. посіб. Рівне: Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, 2005. 40с.

54. Семиченко В.А. Психология общения. К. : Магістр-S, 1997. 152 с.

55. Сергеєнкова О.П. Вікова психологія. Навч. посіб. К. : Центр учбової літератури, 2012. 376 с.

56. Слепович Е. С. Развитие речевой деятельности у детей с задержкой психического развития. М. : Просвещение, 1989. 146 с.

57. Спеціальна педагогіка: Понятійно-термінологічний словник / За редакцією академіка В.І. Бондаря. Луганськ: Альма-матер, 2003. 436 с.

58. Специальная психология : учебник для академического бакалавриата / под ред. Л. М. Шипицыной. М. : Издательство Юрайт, 2016. 287 с.

59. Стадненко Н.М. Індивідуальний підхід до дітей із ЗПР в процесі навчально-виховної роботи з ними. К., 1983. 35 с.

60. Суховершина Ю.В., Тихомирова Е.П., Скоромная Ю.Е. Тренинг коммуникативной компетенции. М. : Академический Проект, Трикста, 2006. 112 с.

61. Сухоцька І. Психологічні особливості комунікативної діяльності дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку. *Габітус. Науковий журнал з соціології та психології*. 2021. Вип. 22. С. 106-110.

62. Тарасюк С.О. Зовнішні чинники стимулювання соціально-комунікативної активності (СКА) дітей із затримкою психічного розвитку. *Дефектологія*. 2001. №1. С. 11–12.

63. Ульєнкова У.В. Изучение и формирование эмоциональной сферы старших дошкольников с задержкой психического развития в условиях

диагностико-коррекционных групп в дошкольном учреждении. *Дефектология*. 2001. № 5. С. 35-43.

64. Формування комунікативної компетентності молодших школярів у процесі навчання української мови: методичний посібник / Пономарьова К. І. Київ: КОНВІ ПРІНТ, 2020. 88 с.

65. Чаплинская С.И. Речевая деятельность как средство коррекции коммуникативных умений у младших школьников с задержкой психического развития : Дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03 : Санкт-Петербург, 2002. 281 с.

66. Цимбалюк І.М. Психологія спілкування: навчальний посібник. Київ: Професіонал, 2004. 304 с.

67. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х. : Прапор, 2007. 640 с.

68. Шевченко С.Г. Диагностика и коррекция задержки психического развития у детей. М.: АРКТИ, 2001. 224 с.

69. Шевченко С.Г. Наблюдения в природе с целью активизации познавательной деятельности и развития речи младших школьников с задержкой психического развития. *Дефектология*. 1986. № 3. С. 25-31.

70. Шевчук Л.І. До проблеми дослідження комунікативної активності молодших школярів із затримкою психічного розвитку. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. 2013. Вип. 4(2). С.370-381.